

ПРИСВЯЧЕНІ ПЕТРУ МОГИЛІ РІЗДВЯНІ ВІРШІ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА В ПАРАДИГМІ БАРОКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

DOI: 10.5281/zenodo.4394435

© О. Максимчук, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – проаналізувати рецепцію образу митрополита Петра Могилі в різдвяних віршах Лазаря Барановича з поетичної збірки «Apollo chrześciański» (1670), окреслити жанрово-тематичні особливості віршованого диптиху та часові рамки його створення. У дослідженні використано компаративістичний підхід, що дозволяє розглянути вірші Барановича в контексті інших творів українського Бароко, а також проінтерпретувати композиційну цілісність друкованого слова та гравюри, що його супроводжує, у виданні збірки. **Наукова новизна** студії полягає в тому, що вона доповнює уявлення про письменницьку діяльність і художні преференції Лазаря Барановича, а також засвідчує, яким чином сприймали постать Петра Могилі його молодші сучасники. **Досягнуті висновки**¹ демонструють, що автор, слідуючи традиції публічних привітань визначних осіб зі святами, ще за життя Петра Могилі підготував різдвяні вірші, адресовані київському митрополиту. Зокрема, на це вказує спільний заголовок, що об'єднує два віршованих тексти на різдвяну тематику; сам автор називає їх колядою. Подібне визначення віншувань з нагоди Різдва можна побачити у творчості інших українських авторів XVII ст., а також у польському письменстві того часу. Перший вірш Лазаря Барановича зі згаданого диптиха був, очевидно, виголошений від імені друкарів, що характерно для панегіричних текстів лаврського друку, присвячених Петру Могилі. Можливо, і сам Баранович був дотичний до книговидання у Києво-Печерському монастирі. Прикметною особливістю другого вірша з диптиха є його смисловий зв'язок із розміщеною поряд ілюстрацією: на анонімній гравюрі у колі Святої Родини, поруч з маленьким Ісусом зображено фігуру Петра Могилі. Митрополит намагається послабити туго зав'язані пелюшки, якими сповито Немовля – цей самий мотив використано і у вірші Барановича, що демонструє характерну для української барокової книги кореляцію тексту і зображення.

Ключові слова: барокові вірші, коляда, Лазар Баранович, Петро Могिला, гравюра.

Перша збірка польськомовних віршів Лазаря Барановича з'явилася на світ у 1670 р. у друкарні Києво-Печерської лаври. У науковій бібліографії вона відома під двома назвами – «Apollo chrześciański opiewa żywoty świętych...» та «Żywoty świętych ten Apollo pieie...», оскільки це, по суті, той самий твір, надрукований з трьома різними варіантами початкових аркушів, зокрема і титульного². Заголовки двох варіантів видання, що починаються словами «Żywoty świętych...», майже

¹ Деякі з отриманих висновків було представлено у тезах на тему «Вірші, присвячені Петру Могилі, зі збірки «Apollo chrześciański...» Лазаря Барановича»; див.: Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації : матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6–8 жовтня 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського [та ін.]. Київ, 2020. С. 288–291.

² Рудакова Ю. Примірники видань творів Лазаря Барановича латинським шрифтом у фондї Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2016. Вип. 20. С. 60–64.

однакові (різняються тільки набором тексту заголовку та скороченням &scat;/&c)³. Ще один варіант становлять примірники, текст на титулі яких починається словами «Apollo chrześciański»: С. Маслов називає їх примірниками групи С, тоді як попередні два варіанти – А і В відповідно⁴. Визначити, яка версія назви була початковою, наразі досить складно⁵. Оскільки відмінності складають лише аркуші першого рахунку (ненумеровані), текст на нумерованих сторінках в усіх трьох групах примірників ідентичний. Цю статтю підготовлено на матеріалі примірника «Apollo chrześciański...»⁶ з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (шифр Р 1748).

«Apollo chrześciański...» починається віршованим викладом подій із земного життя Христа, Богородиці, біблійних пророків, євангелістів та апостолів; далі вміщено віршовані життя ряду святих – Лазаря з Віфанії (що його Баранович, очевидно, вшановує як свого небесного покровителя), Костянтина та Єлени, Василя Великого, Григорія Богослова, Йоана Золотоустого, Миколая Мирлікійського, Амвросія Медіоланського тощо. Згадано також і давньоруських святих – засновників Києво-Печерської лаври Антонія та Феодосія, князя Володимира, страстотерпців Бориса і Гліба. За словами Дж. Броджі-Беркофф, підібраний Лазарем Барановичем «пантеон святих, що увійшли в «Żywoty świętych», привідкриває і панправославні рамки, й побутування специфічного «київського канону»⁷, тому книжка, «позірно адресована всій східнослов'янській ecclesia, насправді була цільно пов'язана з Києво-Печерським монастирем та культурним простором України – як духовним, так і політичним»⁸. Її автор є виразником інтелектуальних ідей києво-чернігівського церковно-культурного кола середини – другої половини XVII ст., сформованого переважно з випускників та викладачів Могилянського колегіуму.

На перших нумерованих сторінках збірки (с. 1–12 II рах.) розміщено кілька віршів різдвяної тематики. Два із них вирізняються від решти різдвяних поезій тим, що були колись піднесені у дар митрополиту Петру Могилі; про це зазначено у спільному заголовку на початку диптиху: «Uciecha z łez płaczącego we żłobie Christusa Pana. Dla świąt weselszych iaśnie przewielebnemu w Bogu świętey pamięci jego mości oycu Piotrowi Mohile archiepiskopowi metropolie Kiiowskiemu, Halickiemu, u wszystkiey Rossiey: exarsze świętego apostolskiego thronu Konstantinopolskiego. Archimandricie Pieczarskimu, fundatorowi szkół Kiiowskich u Hoyskch. Panu pasterzowi u dobrodzieiowi na[m] welce miłościwiemu, niegdyś za kołędę przez drukarzów ofiarowana» (с. 7 II рах).

Між віршами диптиха розміщено гравюру на тему Різдва в овальній рамці з рослинними мотивами (с. 8 II рах.).

Тексти зі збірки уже ставали об'єктом наукового зацікавлення дослідників. Приміром, О. Руда запропонувала мотивно-тематологічний аналіз деяких віршів зі згаданої книжки, зокрема і тих, що належать до різдвяного циклу та стосуються постаті київського митрополита⁹. Утім, питання про час створення адресованих

³ Там само. С. 62.

⁴ Маслов С. Етюди з історії стародруків, I–VIII / Український науково-дослідний інститут книгознавства. Київ : Київ-друк, 1925. С. 11–19.

⁵ Рудакова Ю. Примірники видань творів Лазаря Барановича... С. 61–62.

⁶ Baranowicz Łazarz. Apollo chrześciański opiewa żywoty świętych. [Kijów]: Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiej, 1670. [8], 404 [i. e. 400], [14] s. Надалі посилання на сторінки з цього джерела подаємо у круглих дужках у тексті статті. У цитатах з польськомовних текстів Барановича дещо модернізуємо правопис, зокрема, додаємо діакритичні знаки.

⁷ Броджі-Беркофф Дж. Чи існує канон українського літературного бароко? / пер. О. Федорко. *Український гуманітарний огляд*. Київ : Критика, 2012. Вип. 16–17. С. 31.

⁸ Там само. С. 32.

⁹ Руда О. Образність поезії Лазаря Барановича: художній експеримент як відстоювання свободи творчого пошуку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія*. 2018. Вип. 78. С. 23–28.

Петру Могилі різдвяних поезій та їхній вплив на сюжет гравюри, що ілюструє вірші, досі лишилися практично не розглянутими. Викликає інтерес жанрова природа віршів, їхня кореляція з іншими поетичними текстами доби Бароко, наприклад, українськими віршованими панегіриками. Висвітленню цих наразі не-проаналізованих питань і присвячено нашу студію.

Показово, що хоча в заголовку різдвяного диптиха про митрополита згадано як про покійного («w Bogu świętej pamięci»), однак текст обох віршів не лишає сумнівів у тому, що вони були створені ще за життя «господарича». Перший вірш, що має окрему назву «Litera ztąd rada, Bóg Słowo że składa», був зарепрезентований Могилі як словесний подарунок-колядка від друкарів, – очевидно, Києво-Печерської лаври: «Uciecha... niegdyś za koleđę przez drukarzów ofiarowana» (с. 7 II рax). У другому вірші, що називається «Lub Pan у płacze, człowiek ztąd skacze», окрім безпосереднього звертання до Могилі, можна також побачити похвалу митрополитові як турботливому і, безсумнівно, ще живому пастирю: «My twe owieczki, co też mówić mamy? / Piotra Mohiłę za pasterza znamy; / On ieden wszystkich nas owieczek lubi, A my go wszyscy: niech że stąd się chlubi» (с. 11 II рax.).

Достеменно визначити, коли саме Лазар Баранович склав свої присвячені Петру Могилі вірші, поки що неможливо. Можемо тільки висловити здогад, що, ймовірно, це сталося тоді, коли автор був викладачем київського колегіуму. Майбутній чернігівський архієпископ викладав у колегіумі приблизно у період між 1642 та кінцем 40-х рр.¹⁰ Позаяк Петро Могила помер у ніч на 1 січня 1647 р., то верхня часова межа написання різдвяного диптиха – 1646 р. Якщо ж припустити, що його автор, будучи особливо здібним спудеєм, почав віршувати ще за свого навчання в Києві і йому доручили почесну місію скласти поетичне привітання Петру Могилі, то нижня часова межа створення диптиха може опуститися до 1630-х рр. (як доводить О. Травкіна, Лазар Баранович народився у 1616 р.¹¹, а тому до навчання він міг приступити наприкінці 20-х рр., ще за існування київської братської школи, і продовжив свої студії вже у 30-х рр. XVII ст.).

У першому зі згаданих віршів Барановича мова ведеться від імені друкарів, які виголосили колядку на свято Різдва. Вірш містить кілька семантичних рівнів образу Слова: з одного боку, Христос прославляється як воплощене Слово-Логос, а з другого боку, самі видавці, які працюють зі словами, але звичайними, надрукованими («Dziś się Słowo narodziło, / To drucarnią pobudziło. / Która się bawi słowami, / Słowa oney zabawami»), підносять свою колядку як словесний дарунок («Przymiż wieszując słowa / z świętą chwalebnych chęć gotowa») (с. 7 II рax). Уже в цьому тексті зринає згадка про самообмеження, умалення Бога-Слова, яке «się wszak skrocilo», народившись від земної жінки.

У другому тексті з різдвяного диптиха віршована оповідь розгортається до-вкола образу маленького Ісуса в яслах. Автор протиставляє слабкість людської природи і всемогутність Бога, який вирішив зійти на землю, зодягнувшись у тіло людини. Про безпомічність Немовлятка Ісуса свідчить його дитячий плач; Лазар Баранович припускає, що Ісус плаче через те, що його надто міцно сповито пелюшками: «Co Bóg zawinił? że leży związany, / Ieszcze niewinien a już у skarany», – допитується автор (с. 8 II рax). Автор неочікувано витлумачує сльози Ісуса як велику радість для людей, адже плач божественної Дитини – це свідчення того, що у зіпсутий гріхом світ прийшов Спаситель. Такі антиномії (плач, що перетворюється на радість) характерні для барокової естетики парадоксів, виразником якої виступає Лазар Баранович. Навіть Марія в його віршах не поспішає заспокоювати свого Сина: «Przeto у Matka łez mu nie ociera, / Radość się oney у o łzy

¹⁰ Корзо М. Лазарь (Баранович) [Електронний ресурс]. URL: <http://www.pravenc.ru/text/2462531.html>.

¹¹ Див.: Матушек О. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко : монографія. Харків : Майдан, 2013. С. 16.

орієга» (с. 9 II рх). Очевидно, такий гротесковий опис подій у різдвяному хліві суперечить християнській традиції, яка зображувала Марію люблячою та ніжною матір'ю, і мав би викликати ефект очуднення в читачів цих рядків. Зближенням, здавалося б, несумісних понять і уявлень, Баранович увиразнює відтворений у вірші концепт – тобто дотепну, неочікувану метафору – зв'язаної Боголюдини. Практика тугого повивання немовлят була поширена в багатьох країнах домінерної Європи¹², тож підставою для образу знерухомленого пелюшками Дитятка автору слугували справжні побутові реалії тих часів. Несподівано на противагу Марії Лазар Баранович представляє реципієнтам своїх віршів Петра Могилу, який із жалощів починає розв'язувати ремінці, що ними стягнуті пелюшки Ісуса. Автор звертається безпосередньо до митрополита: «Przeoświęcony pasterzu Mohiło, / Że związan Pasterz to tobie nie miło. / Ty od pieluchów pasy odwiązuiesz, / A iemi swoje mantyią farbuiesz. Żal ci Pasterza iako pasterzowi, / A on iak Słowo tak do ciebie mowi: / Pietrze lubisz mię, paś że owce moie» (с. 11 II рх).

Мотив плачу Дитятка Ісуса, що обертається у радість простим людям, трапляється й у інших текстах української літератури ранньомодерного часу. Приміром, його можна знайти у різдвяній драмі «Комедія на день Різдва Христового» (1702) святителя Димитрія Туптала. У четвертій яві драми пастух Аврам, що прийшов привітати новонародженого Спасителя, промовляє до нього: «И аз ти кланяюся, Боже воплощенный, / Да нас возвеселиши, в плоти умаленный! / Плачещи, здѣ лежащий за грѣхи Адама; / Обрадуй же плачуща и мене, Аврама!»¹³. Подібним чином оспівано маленького Ісуса в одному з ліричних кантів, що, ймовірно, виконувалися між явами «Комического дѣйствія» Митрофана Довгалевського¹⁴ (1736): «Сей плачет в алчбѣ, всѣм брашно давай / В сладост вѣчну, / А за плач радост тол даровавай / Необичну»¹⁵. Утім, за походженням цей мотив не питомо український, а мандрівний, оскільки трапляється і в інших європейських літературах, зокрема, польській. Наприклад, у поетичному циклі Станіслава Гроховського «Wirydarz abo Kwiatki rymów duchownych o Dziecięciu Panu Jezusie» (1607), що був вільним перекладом першої частини книги Якоба Понтана «Floridogum libri octo» (1595), польський автор, описуючи перші дні Ісуса на землі, загадує про його «płacz i narzekanie dziecięce»; більше того, він також веде мову про туге пеленання божественного Немовляти – достоту як і у вірші Лазаря Барановича: «Ścisca powojnik Rządźce niebieskiego, / płacze, co cieszy smutnego każdego»¹⁶. Одне зі значень слова «powojnik» – пелюшка¹⁷, а отже, у тексті Гроховського, як і в Лазаря Барановича, також ідеться про плач «стиснутої» ремінцями святої Дитини, що, парадоксальним чином, втішає засмучених людей. Український поет, порівняно з його польським колегою, більш докладно розвинув образ тугих ремінців-сповивачів, проте не залишається сумнівів у тому, що він запозичив і розробив мандрівний різдвяний мотивів, поширений як на українських теренах, так і за їхніми межами.

Впадає в око те, що Лазар Баранович називає свої вірші, присвячені Петру Могилі, колядою. Визначення авторських різдвяних поезій як коляди не поодинокі серед українських текстів XVII ст., які належать до високого «стильового

¹² De Mause L. Foundations of psychohistory. С. 41–43. [Електронний ресурс]. URL: <https://psychohistory.com/books/foundations-of-psychohistory/chapter-1-the-evolution-of-childhood/>

¹³ Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український / Українська академія наук. Київ : 3 друкарні Української академії наук. 1927. Вип. 4 : Шкільні дійства різдвяного циклу. С. 107.

¹⁴ Див.: там само. С. 71.

¹⁵ Там само. С. 181.

¹⁶ Grochowski S. Wirydarz abo Kwiatki rymów duchownych o Dziecięciu Panu Jezusie / wydała Justyna Dąbkowska. Warszawa : Instytut Badań Literackich, 1997. S. 41.

¹⁷ Słownik polszczyzny XVI wieku / Instytut Badań Literackich PAN. Warszawa, 2001. T. 29 : Potylicka–Pożon. S. 217. [Електронний ресурс]. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18638/edition/34031/content>.

регістру» Бароко. Приміром, до цього поняття апелює Памво Беринда у своїх «На Рождество Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа вѣршах» (1616), коли, звертаючись до львівського єпископа Єремії Тиссаровського, просить прийняти їх у подарунок: «Прійми о архіерею великій значный... / За коляду в щодрый день, книжечку туу, / Празника зацного на памятку святуу. / Котрая то през дѣток ест деклямована, / И для утѣхи на день тот, з друку выдана»¹⁸.

Наведена цитата свідчить, що подібні різдвяні вірші, названі автором колядою, справді публічно виголошувалися (у випадку віршів П. Беринди – львівськими спудеями) перед аудиторією, зокрема, перед особою, якій вони присвячувалися. Такий звичай виголошувати на Різдво, а зарівно і на Великдень, привітальні вірші прийшов в Україну «з заходу разом з учителями, які в Західній Європі здобували освіту»¹⁹. Отже, українські авторські коляди, формуючись на «питомому», національному ґрунті, водночас були споріднені з католицькою культурою та вченістю.

У польській літературі того часу так само функціонує жанр віншування-коляди. Прикметно, що у старопольській мові одне зі значень цього слова – подарунок з нагоди Різдва чи Нового року²⁰, а тому коляда («kolęda życząca») – це ще й своєрідний літературний дар, «твір, що його поет офірує своєму меценату, син-спудей своєму батькові тощо»²¹. Коляда як словесний подарунок існувала не лише у віршованій, а й у прозовій формі: духівництво виголошувало казання-коляди на свята Обрізання Господнього (Нового року) чи Трьох царів (Богоявлення)²². На українських теренах, напевно, існував звичай презентувати прозові привітання з нагоди Різдва, адресовані високому покровителю; зокрема, про це свідчать промови київських школярів із пер. пол. XVII ст. (дійшли донині в рукописному вигляді), що були звернені до їхнього ректора та архімандрита²³. Збірник, у якому вміщено ці привітальні промови, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, ф. 312, од. зб. П 169(46); опис пам'ятки наведено в праці М. Петрова «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» (вип. 3)²⁴; дослідницьку увагу різним текстам з цього збірника було приділено у студіях Ю. Олешко²⁵ та М. Корогодіної²⁶.

С. Щеглова, очевидно, маючи на увазі народні форми побутування колядок, зауважує, що на території України діяла церковна заборона на колядування, відголоски якої можна знайти, зокрема, й у писаннях Івана Вишенського; проте з часом православна церква почала поблажливіше ставитися до цього звичаю, надавши йому християнського змісту²⁷. Відтак українські автори XVII ст. уже самі називають свої віншувальні тексти колядами. Дослідниця наводить як приклад,

¹⁸ Сычевская, А. И. Памва Беринда и его вирши на Рождество Христово и др. дни. Киев: Тип. Т. Г. Мейнандера, 1912. С. 20.

¹⁹ Возняк М. Матеріяли до історії української пісні і вірші: тексти й замітки : [у 3 вип.]. У Львові : Накладом НТШ, 1913. Вип. 1. С. 45. (Українсько-руський архів, т. 9).

²⁰ Słownik polszczyzny XVI wieku. / Instytut Badań Literackich PAN. Wrocław, 1976. Т. 10 : K–Korzyść. S. 468. [Електронний ресурс]. URL: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18619/edition/28122/content>.

²¹ Kuran M. „Kolęda, Nowe Lato i Szczodry Dzień” – geneza, rozwój i schyłek gatunku w XVII wieku. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*. 2014. № 3(25). S. 31.

²² Там же. S. 37.

²³ Див.: Харлампович К. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования (Окончание). *Литовские епархиальные ведомости*. 1897. № 22. С. 193–195.

²⁴ Петров М. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва: Университетская типография, 1904. Вып. III. С. 50–53.

²⁵ Олешко Ю. Староукраїнська проповідь XVII ст. у комунікативно-когнітивному вимірі : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут філології. Київ, 2016. С. 102.

²⁶ Корогодіна М. Схождение Благодатного огня по рассказам Иерусалимского патриарха Феофана (1620 г.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2020. №1(79). С. 160–168.

²⁷ Щеглова С. Один з київських літератів XVII віку. *Науковий збірник за рік 1925: Записки українського наукового товариства в Києві тепер історичної секції Української академії наук*. Київ : Державне видавництво України, 1926. Т. XX. С. 87–88.

шанованій особі. Можливо, дотичним до видавничої справи у лаврі був і Лазар Баранович. Його різдвяний диптих перебуває на стику кількох жанрових парадигм. Тематично ці вірші можна визначити як метафізичну чи духовну поезію, функціонально, уславлюючи митрополита, вони належать до панегіричної традиції, а сам автор називає їх колядою.

Прикметно, що інший панегірик Петру Могили – «Ευχαριστηριον, або Вдячність...» авторства Софронія Почаського – також поєднав риси панегіричного жанру з релігійними факторами – церковним календарем та біблійним підтекстом.

Схожість між «Євхаристиріоном» і віршами Лазаря Барановича не лише в тому, що і там, і там восхваляється особа Петра Могили. Обидва віршовані тексти були підготовлені для виголошування на великі свята, адже «Євхаристиріон» представлений студентами колегіуму «при вѣншованю свят хвалебных Вѣскресенія Христова, спасителя міру»³³. Інша риса, що зближує твори Почаського та Барановича, – їхнє видання супроводжується анонімними гравюрами із зображенням самого «господарича». Дереворит із «Євхаристиріону» більше знаний у науковому дискурсі, ніж ілюстрація до різдвяних віршів Барановича. На гравюрі з «Євхаристиріону» зображено випростану постать Могили (тоді ще тільки лаврського архімандрита) на горі Геліконі, що вважалася оселею муз. В одній із частин панегірика дійсно прославляється київський Гелікон – тобто постає зусиллями Петра Могили колегіум. Отже, творець гравюри дбав про те, щоб вона відповідала змісту твору. Могила спирається на пасторський посох і тримає в руці миртову галузку, тоді як від нього з гори падають берло, корона і дорогі шати – символи світської влади; ця візуалізована метафора відмови від світської влади на користь вищого, бо духовного стану священства знаходить своє відображення і в рядках панегірика (дескриптивному вірші під гравюрою): «Сцептра тот zostавуєт, шарлат и корони, / Кого Бог взываєт до свои оборони... Зверхность, слава, оздоба – то все по[д] ногою, / Вѣра, милость до Бога – то над головою»³⁴. Н. Яковенко вважає, що символіка гравюри та вірша означає «пропаганду київськими інтелектуалами ідею зверхності Церкви над справами «сегосвітніми»»³⁵.

Зображення Петра Могили з регаліями церковної влади можна побачити і на гравюрі з віршованої збірки Лазаря Барановича. Дереворит розміщено між двома віршами різдвяного диптиха, у верхній половині сторінки, на якій нижче починається текст другого вірша. Можливо, гравюра оформлена згідно із задумом самого Лазаря Барановича: вона, подібно до ілюстрації з «Євхаристиріону», виразно корелює зі змістом твору, а саме: розташовано під нею вірша, додатково розкриваючи його тему. Анонімний гравер відтворив митрополита, який, схилившись над Ісусом, розв'язує шнури, що ними заміцно стягнуто пелюшки Дитини, адже, за словами Барановича, надто туге пеленання змушує Немовля плакати. Композиція деревориту взорована на українську іконографію Різдва: на гравюрі зображено Діву Марію, святого Йосифа, маленького Ісуса в яслах. Утім, усталений сюжет дещо видозмінено: майстер не зобразив ані царів із дарами, ані пастушків, ані худоби у вертепі-хліву. Поряд зі Святою Родиною і Петром Могилою – лише троє ангелів; показово, що майстер розмістив їх на землі, разом із людьми, а не на небесах, як це часто трапляється на українських барокових іконах³⁶. Ангели тримають знаки архіпастирського достоїнства (нагрудний хрест на ланцюгу, хрест, посох, омофор). Три ангели мовби заміщають собою трьох волхвів із дара-

³³ Українська поезія. Середина XVII ст. С. 174.

³⁴ Там само. С. 176.

³⁵ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. С. 324.

³⁶ Див.: Гелитович-Федак М. Різдво Христове в українській іконі. [Електронний ресурс]. URL: https://risu.ua/rizdvo-hristove-v-ukrajinskiy-ikoni_n53584.

ми, простягаючи замість золота, смирни й ладану архієрейські речі, що належать митрополитові, а може, й маленькому Ісусу як найпершому архіпастирю усієї християнської отари.

О. Жмурко, досліджуючи геральдичні гравюри в українських стародруках XVII ст., які походять з території Галичини, зауважує, що хрест, посох, а також митра були тими інсигніями сану, що зображувалися на гравюрах із гербами вищого духовництва церкви східного обряду³⁷. На геральдичній композиції з гербом Петра Могили, вміщеній у львівському виданні «Апостола» (1639 р., друкарня Михайла Сльозки), можна побачити нагрудний хрест, хрест і посох, прив'язані шнурами до «кардинальського» капелюха³⁸. Це ті самі знаки єпископського достоїнства власника герба, що зображені і на гравюрі зі збірки Лазаря Барановича.

Біля Діви Марії розміщено грецькі літери ΜΡ ΘΥ, що, як і на іконах візантійського зразка, означають «Марія Богородиця». У лівій частині гравюри, між двома ангелами, можна побачити латиномовну цитату: «Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus». Наведена фраза є ангельською піснею, що її співали небесні сили у ніч народження Спасителя: «Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля!» (Лк. 2:14). Цими словами починається католицький гімн, що виконується під час меси³⁹. Можливо, латинська цитата свідчить про те, що гравер мав за прототип для своєї роботи якісь ілюстрації з католицьких видань.

Петра Могилу зображено в облаченні архієрея: голову прикрашає митра, видно омофор; митрополит побожно схилився над яслами з Немовлям. Серед усіх зображених на гравюрі (Святе Сімейство, ангели), він єдиний не має довкола голови німба – символу святості, однак прямо над ним середній ангел тримає хрест на ланцюгу, що ніби благословляє його на служіння. Фігура митрополита поряд із Ісусом, від якого поширюються сонцеподібні промені, розташована в центрі гравюри. Майстер, що працював над її композицією, напевно прагнув цим показати вагомість постаті Петра Могили, уведеної ним та автором віршів до біблійного хронотопу.

Ім'я гравера не встановлене. Однак привертає увагу те, що схожі рамки для сюжетних дереворитів використовували гравери, які працювали над оформленням видання проповідей Лазаря Барановича «Трубы на дни нарочитья», яке вийшло у лаврській друкарні у 1674 р.⁴⁰ Одна з ілюстрацій (присвячена чуду воскресіння Лазаря) підписана монограмою СЯ, що, очевидно вказує на Семена Ялинського. Хто різав непідписані гравюри у збірці казань – невідомо, дослідники називають імена граверів Дамаскина, отця Костянтина й того ж таки Семена Ялинського⁴¹. Різцю Семена Ялинського належить також дереворит на тему Різдва, вміщений у «Трубах на дни нарочитья», однак алегоричність зображення сильно відрізняє її від гравюри, що ілюструє різдвяні вірші Барановича. Отже, попри деяку подібність рамки гравюри, вміщеної в книзі «Apollo chrześciański...», до рамок гравюр із пізнішого лаврського видання проповідей, встановити авторство деревориту, на якому зображено Петра Могилу, наразі неможливо.

Варто зауважити, що Лазар Баранович присвятив Петру Могилі не тільки

³⁷ Жмурко О. Герби духовних осіб у кириличних стародруках Галичини XVII століття: художні особливості зображення. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2016. Вип. 28. С. 207.

³⁸ Там само. С. 213, також іл. 4.

³⁹ Fortescue A. Gloria in Excelsis Deo. *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company, 1909. Vol. 6. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.newadvent.org/cathen/06583a.htm>.

⁴⁰ Баранович, Лазар. Трубы на дни нарочитья. Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. Арк. 50, арк. 170 зв., арк. 296. Див. також: Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. : каталог изданий, хранящихся в Государственной б-ке СССР им. В. И. Ленина : в 3 вып. / сост. А. А. Гусева и др. Москва : [б. и.]. 1981. Вып. 2, т. 1: Киевские издания 2-й половины XVII в. Илл. 1478, 1492, 1516.

⁴¹ Украинские книги кирилловской печати... С. 20. Див. також: Попов П. Матеріали до словника українських граверів: додаток 1 / Український науковий ін-т книгознавства. Київ : «Київ-Друк», 1927. С. 16, 22.

свій різдвяний диптих-коляду. У наступній його поетичній збірці, що має назву «Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa» (1671), серед так званих віршованих «надгробків»-епітафій вміщено шість віршів у пам'ять про покійного митрополита. Разом із ними автор видав «надгробки», присвячені ряду інших своїх сучасників, – особам з царської родини, київському та брацлавському воєводі Адамові Киселю, київським митрополитам Сильвестру Косову, Діонісію Балабану та іншим. Поміж датами їхньої смерті є досить велика часова різниця, однак з тексту віршів випливає, що «надгробки» могли створюватися задовго після смерті згаданих у них небіжчиків: наприклад, епітафія печерському архімандритові Йосипу Тризні починається словами, у яких ідеться про те, що його гербова лілея вже давно зав'яла («Dawno zwiędniała Trzyznianska lilia»⁴²). У першій епітафії Петрові Могилі автор говорить про те, що тепер «колись живого» митрополита пригадують тільки по його портретах: «Mohiłę tylko na obraziech mamy, / Wył kiedyś w żywych, to przurominamy, / Obrazem tym kto ukontenowany?»⁴³. Показово, що Лазар Баранович називає покійного митрополита пастирем, що тепер піклується про своїх овечок, уже будучи на небесах⁴⁴. За словами Барановича, церква досі згадує та оплакує свого померлого очільника, – його неможливо забути; другого такого пастиря вона вже не матиме. Очевидно, що Петро Могила користувався серед своїх сучасників настільки значним авторитетом, що навіть після кончини до нього продовжували ставитися як до духовного керманича й опікуна – уже небесного, хоч він і не був на той час визнаний святим: «Będąc na Niebie postaraj się o to, / Aby nas ziemnie nie zatarło błoto, / Uproś u Pana by nas owce twoie, / Przyiął na pasze Pan u zdrowe zdroie»⁴⁵.

Хоча небесним покровителем молдавського «господарича» вважався не апостол Петро, а київський митрополит Петро Ратенський, проте у своїх «надгробках» Лазар Баранович порівнює Могилу саме з верховним апостолом, якому Ісус по своєму воскресінні доручив пасти Господнє стадо: «Pietrze lubisz mię paś że owce moie, / Miałeś do siebie to słyseć we troie. / Iak Pana lubił tak miał rządzić trzodą / Prawie z pasterską Mohiłą urodą»⁴⁶. Привертає увагу те, що подібне зіставлення з апостолом Петром та апеляція до євангельського мотиву про трикратне питання Ісуса та наказ пасти Його вівці автор використовує і в другому вірші з різдвяного диптиха («Żal ci Pasterza iako pasterzowi, / A on iak Słowo tak do siebie mowi: / Pietrze lubisz mię, paś że owce moie» – с. 11 П рх.). Очевидно, це порівняння було для Барановича особливо помічним, адже він хотів представити Петра Могилу як архіпастиря, якого сам Господь настановив піклуватися про вірних. Автор підкреслює прихильність Христа до митрополита та велику любов Петра Могилі до Господа на підставі спорідненого «роду занять»: Ісус є найвищим пастирем усіх християн, тоді як Могила дбає про Божу отару – підпорядковану йому церкву. Образ Ісуса як пастиря не випадково зринає у контексті Різдва: адже Ісус народився у вертепі – у пастушому хліві, а перші, хто прийшли привітати Спасителя, були вифлеємські пастухи. Лазар Баранович свідомо використовує ці деталі, аби представити новонародженого Христа саме як пастуха людських душ. Очевидно, це є однією з найулюбленіших його різдвяних метафор, адже Баранович використовує її не лише у вірші, присвяченому Петру Могилі, а й, наприклад, в одному зі своїх листів, написаних у січні 1670 р. до Йоаникія Галятівського, який на той час був архімандритом Єлецького монастиря в Чернігові: «Із задоволенням отримав я привітання від твоєї пречесності зі святом Різдва Христа, найвищого пастиря,

⁴² Baranowicz Łazarz. Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa. [Kijów] : Drukarnia Pieczerskiej Ławry, 1671. S. 501.

⁴³ Там само. С. 497.

⁴⁴ Там само. С. 497–498.

⁴⁵ Там само. С. 498.

⁴⁶ Там само. С. 499–500.

що принизив себе до ясел. Оскільки Христос є усім в усіх, то для мене, пастиря, народився пастир, а для твоєї пречесності архимандрита архимандрит, щоб усіх надбати – і пастирів, і архимандритів»⁴⁷.

У підсумку можна сказати, що особливість різдвяних віршів Лазаря Барановича, присвячених постаті Петра Могили, полягає в тому, що вони були написані задовго до того, як вийшли друком у поетичній збірці «Apollo chrześciański...» у 1670 р. Ймовірно, автор підготував їх за часів свого викладання в Київському колегіумі, а тому орієнтований часовий проміжок, у який було створено вірші – між 1642 р. (початок професорської роботи Барановича) та 1646 р. (митрополит упокоївся у ніч на 1 січня 1647 р.). Якщо ж припустити, що автор написав їх у період власного навчання в Києві, то нижня часова межа опуститься, ймовірно, до 30-х років XVII ст. Отже, майбутній чернігівський архієпископ почав віршувати ще у молодому віці та, очевидно, зберігав найбільш вдалі, на його думку, тексти аж до того часу, коли зміг їх видати кілька десятиліть опісля.

Аналіз різдвяного диптиха Лазаря Барановича у контексті його творчості та жанрово-тематичних особливостей української літератури XVII ст. засвідчує, що вірші є частиною традиції привітань видатних осіб, передовсім на свята Великодня та Різдва. Різдяні віншування-декламації, які, ймовірно, проголошувалися безпосередньо перед тим, кому вони присвячувалися, називалися колядами; саме таке визначення дає своїй поезії і Лазар Баранович. Як впливає зі спільного заголовка до різдвяного диптиха, вірші були представлені Петру Могилі друкарями, очевидно, Києво-Печерської друкарні. Це наближає вірші Барановича до інших друкованих панегіриків лаврського походження («Евфонія веселобрмьячаа», «Імнологія си ест, пѣснословіє»), що також були піднесені в дар «господаричу» від імені лаврських друкарів. Таким чином поезія Лазаря Барановича дотична також до панегіричних тенденцій в українській бароковій літературі.

Прикметно, що різдяні вірші проілюстровано анонімною гравюрою, на якій поруч зі Святою Родиною зображено і Петра Могили. Її рисунок суголосої змісту другого вірша з диптиха, у якому Петро Могила, щоб маленький Ісус не плакав, розв'язує тугі паски, що стягують його пелюшки, – відповідне зображення можна побачити на гравюрі. Текст і графічний образ творять смислову єдність, що є характерною рисою української друкованої книги епохи Бароко.

Насамкінець варто сказати, що різдяний диптих – не єдині вірші Барановича, присвячені покійному митрополиту. У циклі «надгробків» з наступної віршованої збірки «Lutnia Apollinowa...» чернігівський архієпископ знову звертається до образу Могили, так само, як і в попередній поетичній книзі, порівнює його з верховним апостолом Петром, представляючи як призначеного самим Богом пастиря церковної отари. У цих епітафіях, що, на відміну від різдвяних віршів, були створені уже по смерті Могили, автор з великим пієтетом прославляє пам'ять покійного, підкреслює гіркоту та непоправність втрати, а також продовжує звертатися до митрополита, прохаючи поопікуватися з небес полишеною паствою, адже Всевишній тепер неодмінно вислухає молитви свого вірного слуги. Тексти «надгробків», як і різдвяного диптиха засвідчують велику пошану, що її відчував і виявляв Лазар Баранович як представник могилянського культурного осередку до особи покійного митрополита навіть через багато років після його кончини.

References

Brogі Berkoff, G. (2012). Chy isnuie kanon ukrainskoho literaturnoho baroko? [Does a canon of the Ukrainian Baroque literature exist?] *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*, 16–17, 9–54.

⁴⁷ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. 2-е. Чернигов : В тип. Ильинского монастыря, 1865. С. 100.

DeMause, L. Foundations of psychohistory. Retrieved from: <https://psychohistory.com/books/foundations-of-psychohistory/chapter-1-the-evolution-of-childhood/>

Fortescue, A. Gloria in Excelsis Deo (1909). The Catholic Encyclopedia (Vol. 6). New York: Robert Appleton Company. Retrieved from: <https://www.newadvent.org/cathen/06583a.htm>

Guseva, A. A., Kameneva, T. N., and Polonskaia, I. M. (Comps.) (1981). Ukrainskie knigi kirillovskoi pečati XVI–XVIII vv. : katalog izdani, khраниashchikhsia v Gosudarstvennoi biblioteke SSSR imeni V. I. Lenina [Ukrainian Cyrillic books of the 16th-18th centuries: catalog of the editions deposited in V. I. Lenin State library of the USSR] (Vol. 2, part 1: Kievskie izdaniia 2-i poloviny XVII v [Kiev editions of the 2nd part of the 17th century]). Moscow: Izdatelstvo GBL.

Helytovych-Fedak, M. *Rizdvo Khrystove v ukrainskii ikoni* [Nativity of Christ in the Ukrainian Icon]. RISU. Retrieved from: https://risu.ua/rizdvo-hristove-v-ukrajinskiy-ikoni_n53584

Hordynskiy, Ya. (1930). Z ukrainskoi dramatychnoi literatury XVII–XVIII st.: teksty y zamitky [From the Ukrainian drama of the 17th and 18th c.: texts and notes] (Pamiatky ukrainskoi movy i literatury [Monuments of Ukrainian language and literature], Vol. 8). Lviv: Z drukarni Nauk. t-va im. Shevchenka.

Kharlampovich, K. (1897). K istorii zapadnorusskogo prosveshheniya. Vilenskaja bratskaja shkola v pervye polveka ee sushhestvovaniya (Okonchanie) [To the history of the Western Russian Enlightenment. The Vilnius brotherhood school during its first half-century of existence (the ending)]. *Litovskie eparhialnye vedomosti*, 22, 192–196.

Korogodina, M. (2020). Shozhdenie Blagodatnogo ognja po rasskazam Ierusalimskogo patriarha Feofana (1620 g.) [Descending of the Holy Fire according to the Stories of the Jerusalem Patriarch Theophanes (1620)]. *Drevnjaja Rus. Voprosy medievistiki*, 1(79), 160–168.

Korzo, M. *Lazar (Baranovych)*. Pravoslavnaia jenciklopedija [Lazar (Baranovych). Orthodox encyclopedia]. Retrieved from: <http://www.pravenc.ru/text/2462531.html>

Kuran, M. (2014). «Kolęda, Nowe Lato i Szczodry Dzień» – geneza, rozwój i schyłek gatunku w XVII wieku. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*, 3(25), 31–72.

Maslov, S. (1925). Etiudy z istorii starodrukiv, I–VIII [Essays in the history of the old-printed books]. Kyiv: Kyiv-druk.

Matushek, O. (2013). Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko: monohrafiia [Lazar Baranovych's sermons in the discourse of the Ukrainian Baroque: a monograph]. Kharkiv: Maidan.

Oleshko, Yu. (2016). Staroukrainska propovid XVII st. u komunikatyvno-kohnityvnomu vymiri [Old Ukrainian sermon of the 17th century in communicative and cognitive dimension] (PhD thesis). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Institute of Philology, Kyiv.

Petrov, N. (1904). Opisanie rukopisnyh sobranij, nahodjashhihsja v gorode Kieve [The description of manuscript collections held in Kyiv] (Issue 3). Moscow: Universitetskaja tipografija.

Popov, P. (1927). Materialy do slovnyka ukrainskykh hraveriv: dodatok 1 [Materials for the dictionary of Ukrainian engravers: appendix 1]. Kyiv: «Kyiv-Druk».

Riezanov, V. (1927). Drama ukrainska. 1. Starovynnyi teatr ukrainskyi [The Ukrainian drama. 1. The ancient Ukrainian theater] (Issue 4: Shkilni diistva rizdvianoho tsyklu [Christmas school play]). Kyiv: Z drukarni Ukrainkoi akademii nauk.

Ruda, O. (2018). Obraznist poezii Lazaria Baranovycha: khudozhnii eksperyment yak vidstoiuvannia svobody tvorchoho poshuku [Imagery system of Lazar Baranovych's poetry: a poetic experiment as defending the freedom of the creative search]. *Visnyk*

Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seria: Filolohiia, 78, 23–28.

Rudakova, Yu. (2016). Prymirnyky vydan tvoriv Lazaria Baranovycha latynskym shryftom u fondi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The copies of the editions of Lazar Baranovych works in Latin script in the fond of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 20, 58–89.

Shchekhlova, S. (1926). Odyn z kyivskykh literativ XVII viku [A Ukrainian writer of the 17th century]. In *Naukovyi zbirnyk za rik 1925. Zapysky ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi teper istorychnoi seksii Ukrainskoi akademii nauk* [The scientific works collection for 1925. Annals of the Ukrainian Scientific Society of the historical section of the Ukrainian academy of sciences in Kyiv] (Vol. XX, pp. 85–109). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.

Słownik polszczyzny XVI wieku (1976) (T. 10: K–Korzyść). Wrocław: Instytut Badań Literackich PAN. Retrieved from: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18619/edition/28122/content>

Słownik polszczyzny XVI wieku (2001) (T. 29 : Potylicza–Pożżon). Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN. Retrieved from: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/18638/edition/34031/content>

Studynskiy, K. (1896). Try panehiryky XVII viku [Tree panegyrics of the 17th century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 12, book 4, 1–32.

Sychevskaja, A. (1912). Pamva Berynda i ego virshi na Rozhdestvo Hristovo i dr. dni [Pamva Berynda and his poems on the nativity of Christ and other days]. Kiev: Tip. T. G. Mejnandera.

Vozniak, M. (1913). Materiialy do istorii ukrainskoi pisni i virshi: teksty y zamitky [Materials concerning the history of Ukrainian songs and poetry: texts and notes] (issue 1). Lviv: Nakladom NTSh.

Yakovenko, N. (2002). Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st. [The parallel world. Research on history of representations and ideas in Ukraine in the 16th and 17th centuries]. Kyiv: Krytyka.

Zhmurko, O. (2016). Herby dukhovnykh osib u kyrylychnykh starodrukakh Halychyny XVII stolittia: khudozhni osoblyvosti zobrazhennia [Clerical coats of arms in Cyrillic 17th-century old-printed books from Halychyna: the artistic peculiarities of engravings]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, 28, 205–220.

Максимчук Ольга Василівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Голосіївський просп., 3, м. Київ, 03039, Україна).

Maksymchuk Olha V. – Ph.D. in Philology Sciences, Associate Researcher in the Department of Old-Printed and Rare Books of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (3 Holosiivskiy avenue, Kyiv, 03039, Ukraine).

LAZAR BARANOVYCH'S CHRISTMAS POEMS DEDICATED TO PETRO MOHYLA IN THE PARADIGM OF BAROQUE LITERATURE

This article analyzes reception of the person of the Metropolitan Petro Mohyla in Lazar Baranovych's Christmas poems published in the collection of his Polish language poetry «Apollo chrześcijański» (1670). The aim of the paper is to describe genre and thematic peculiarities of the poetical diptych and to concretize the time of its creation.

The comparative approach applied in this study gives an opportunity to see Baranovych's poems in the context of other Ukrainian Baroque works; moreover, it helps interpret the correlation between the text and the engraving illustrating the second poem of the diptych.

Novelty of the research lies in supplementing the existing knowledge about the writing activity and poetic preferences of Lazar Baranovych.

Conclusions drawn in the paper demonstrates that the author follows the shared tradition of the public greetings of prominent persons or patrons on the occasion of some Christian holyday. Baranovych composed his poems for presenting them personally to Petro Mohyla, the Metropolitan of Kyiv, on Christmas Eve, and they were written long before they were published in 1670 whereas Mohyla died on the 1st of January 1647.

Similarly to other Ukrainian authors of that period, the poet defines his Christmas poems as carols. Polish early modern literature has a tradition of composing such panegyric carols as well.

The significant feature of the second carol is its correlation with the illustration accompanying the poem. The woodcut by an unknown Ukrainian master depicts the typical Christmas scene with the Holy Family and the angels. What is remarkable is that the master portrayed Petro Mohyla leaning over the Baby Jesus and trying to weaken swaddling bands with which the Newborn had been tied up. According to the text of poem, tight swaddling made the Baby Jesus cry, so the Metropolitan decided to comfort him and free from it. The woodcut depicts this scene exactly in a way it is described in the carol. Such semantic parallels between the text and the graphic image is a characteristic trait of the Ukrainian Baroque book.

Key words: Baroque poetry, carol, Lazar Baranovych, Petro Mohyla, engraving.

Дата подання: 10 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Максимчук О. Присвячені Петру Могилі різдвяні вірші Лазаря Барановича в парадигмі барокової творчості. *Сіверянський літопис*. 2020. № 6. С. 106–118. DOI: 10.5281/zenodo.4394435.

Цитування за стандартом APA

Maksymchuk, O. (2020). Prisyvacheni Petru Mohyli rizdviani virshi Lazaria Baranovycha v paradyhmi barokovoi tvorchosti [Lazar Baranovych's Christmas poems dedicated to Petro Mohyla in the paradigm of Baroque Literature)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 106–118. DOI: 10.5281/zenodo.4394435.

